

ՎԱՐԶԻԶ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՏԱԲԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԽԻՏԵԿՏՈՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՅ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

№ 17

2022

ԱՄՆ, ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐ. ԳԵՂԱՐ ԵՄՐԱՆՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Աշոտ Դակոբյան

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԸ

էջ 1

Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղվանեանց

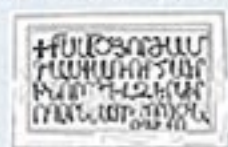
ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆ Ի ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԱՆՉԱԿՈՒ

էջ 11

Րաֆֆի Զորթոշյան

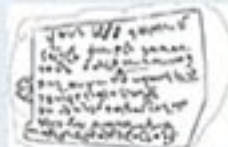
ԱՐՈՒՂԱՄՐԵՆՑ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

էջ 33

Էմմա Արրահամյան

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՅՐԱՎԱՐԻ ՎԻՍԱԳՐԵՐԻՑ ՍԵԿՈՒՄ

էջ 44

Արսեն Զաղուրդյանյան

ԶՈՒՄՏ ՆԱԴԱՏԱԿԻ ՆՈՐԱԴԱՅՑ ՏԱՊԱՆԱԳԻՐԸ ԴՍԵՂԻ ԲԱՐՉՐԱՔԱՇ ՍՔ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔՈՒՄ

էջ 46

Րաֆֆի Զորթոշյան

ՓՐԿՎԱԾ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ ԳՈՇՈՏՎԱԾ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՑ

էջ 52

Սամվել Կարապետյան

ՈՒՇԱԳՐԱՎ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ԴՋԱՐԻՑ

էջ 55

Էմմա Արրահամյան

ՔՅՈՒՐԱԹԱՂ

էջ 56

N 17

2022

ԽՄԲԱԳՐԱՎԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMİK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՉԵՎԱԿՈՐՈՂՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE FOUNDATION Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԳՐԱՄՅԱՆ 24/4

Baghramian 24/4, Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>

<http://www.raa.am>

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

📘 Հեռու հայաստան RAA Armenia

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture

ՍՈՎԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՀՐԱՎԱՐԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻՑ ՄԵԿՈՒՄ

Էմմա Արրահամյան

Այս փոքրիկ հոդվածով անդրադառնում ենք ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրու շրջանի Վահրավար¹ գյուղի վիմագրերից մեկին, որը կարևոր է Հայաստանի ԺԹ՝ դարի երկրորդ կեսի պատմության դրվագներից մեկի ուսումնասիրության առումով:

Խնդրո առարկա վիմագրի բովանդակությունից պարզվում է, որ այն կերտվել և կանգնեցվել է 1880 թ. ստեղծված աղետալի իրավիճակի՝ համատարած սովի հետևանքներից մեկի՝ հացամթերքի թանկությունը շեշտելու նպատակով: Սակայն մինչ արձանագրությանն անցնելը հայ ժողովրդին պատուհասած այդ աղետի մասին պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ նկարագրել ստեղծված կացությունը:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Հայոց աշխարհը հայտնվում է մի նոր փորձության՝ սովի ճիրաններում: Վերջինս արտահայտվում էր գլխավորապես կա՛ն ցանքատարածությունների ոչնչացման, կա՛ն դրանց չմշակման և կենսական անհրաժեշտության առաջին մթերքների թանկության, կա՛ն մահացության բարձր աստիճանի և արտագաղթի եղանակով: Խնդիրն արժարժել են թե՛ ականատեսները և թե՛ ժամանակի մամուլը: Սովի մասին հիշատակումներով առանձնանում է հատկապես Վանի նահանգը: Այս առումով կարևոր են 1876-1880 թթ. Վանի առաջնորդական փոխանորդ Երեմիա Տևկանցի² տեղեկագրությունները: Օրինակ՝ 1880 թ. սկզբին ցավով գրում է. «1877 թուականին սկսեալ մինչև 1879 թուականի վերջեր սոսկալի սովն տանջեց զՎասպուրական աշխարհս, որոյ վասն ունիմք ընդարձակ գրիչ: Չի եթէ կառավարութեան պաշտօնեայք մեր կիսոյ չափի հեռատեսութիւն ունենային և ասպատակութիւն և աւարառութիւն արգելելով երկրագործութեան խափանման պատճառ չտային, այն սովն տեղի չի պիտի ունենար: Բայց ավա՛ղ, զի մեք բողոքեցինք այս մասին և մեք լսեցինք»³: 1879 թ. նոյեմ-

բերի 20-ին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին հղած գրությամբ էլ հաղորդում է սովի և արտագաղթի մասին. «Պատերազմի հարուածներուն անդուլ հարստահարութեանց, կառավարութեան անհոգութեան պատճառաւ սով տիրած է, ժողովուրդ յուսահատած կգաղթեն...»⁴:

1880 թ. մարտի 14/26-ին «Մշակ» թերթին Վանից ուղարկված նամակում նկարագրվում է սովի ճիրաններում հայտնված մարդկանց ծանր դրությունը. «...Աղբակայ մէջ սովն անբացատրելի կերպիւ սաստկացած է, 150 ոգի անդ սովամահ եղած են, հարիւրաւոր աղջկունք ի գիւղօրէից փախստական Վանայ քաղաքին փողոցներուն մէջ կը թափուին և կը պառկին, երեք հարիւր մանուկ անօթութենէ հիւանդ են...»⁵:

Առավել սահմնկեցուցիչ է Երզրումի նահանգի համանուն գավառի *Մուտուրկա* գյուղում կատարվածը: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ նամակագիրը հատկապես նշում է ստեղծված այն ծանր իրավիճակը, երբ մարդիկ ունակ էին ուտելու անգամ հարազատի միսը. «Այդ գիւղացի մի հայր, հասնելով սովից խելագարութեան, մորթում է իր սովից որբացած միակ երեխին և խորովելով նորան՝ սկսում է յազեցնել սովի տանջանքը»⁶:

Հիշատակելի է նաև նույն նահանգի *Խնուս* գավառում 1880 թ. մայիսի 24-ին արձանագրված հետևյալ տեղեկությունը. «...գարուն մտանք... իսկ սերմանողը հագուագիւտ են...: Մարդիկ ցորեն կը փնտռեն սերմանելու եւ հաց ուտելու, բայց չգտնուիր...: Եթէ գաւառիս բնակչաց օգնութիւն չիսանի, շատերը սովալլուկ պիտի կորսուին: Հիմա շատերը կանանչ խոտ ուտելով, ոմանք ալ քանի մը ամիսներէ հետէ սատկած անասնոց դիակներ ուտելով, եւ ոմանք ալ մուրալով կ'ապրին եւ այլք մեռած են անօթութենէ...: Այս աղետից վրայ աւելի ծանր են գաղթական չերքեգաց ըրածները, որոնք ուր որ ցորեն գտնեն, յարձակելով կը յափշտակեն եւ կը տանին»⁷:

Ինչ վերաբերում է սովի հետևանքով կենսամթերքի գնաճին և դրա հետ կապված գողությունների թվաքանակի ավելացմանը, ապա դրանց վերա-

1 Գտնվում է Մեղրիից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք, իսկ Ագարակից՝ 9,5 կմ հյուսիս՝ Վահրավար գետի աջակողմյան լեռնալանջին (N 38.950642, E 46.175814, ծ. մ. միջին բարձրությունը՝ 1287 մ):

2 Երեմիա վարդապետ Տևկանց (1829-1885), հեղինակել է «Ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872-1873 թվականներին» (Երևան, 1991, աշխատասիր.՝ Հ. Պողոսյանի): Նրա ձեռագրական ժառանգությունից մի աշխատություն էլ՝ «Տոհմային հիշատակարան» (գիրք Ը) խորագրով, հրատարակության է պատրաստել Հ. Մուրադյանը (Երևան, 2018):

3 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Չամազան հեղինակներ ի ֆոնդ, *Երեմիա Տևկանց*, վավ. 4182, թ. 56:

4 Նշվ. վավ., թ. 543:

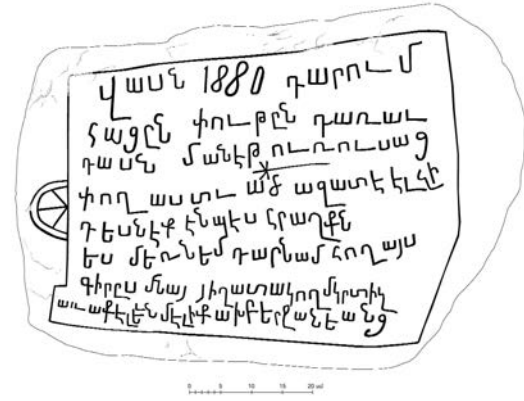
5 *Կիլիկիական Մ.*, Նամակ Թիւրքիայից, «Մշակ», 1880, № 55, 2/14 ապրիլի, էջ 3:

6 «Մշակ», 1880, № 58, 5/17 ապրիլի, էջ 3:

7 *Սիրաքեան Մ.*, Խնուսէն նամակ մը, «Աւետարեք», 1880, № 30, 27 յուլիսի, էջ 119: Տե՛ս նաև *Քարոջան Բ.*, Խնուս, Երևան, 2021, էջ 20:

Վահրավարի վիմագիրը (լուս. և գրչ.՝ Ս. Դանիելյանի, 2016 թ.)

բերյալ բազմաթիվ ահազանգեր են հնչել ժամանակի մասնույում: Օրինակ, *Մեղրիից* «Մշակ» թերթին ուղարկված հաղորդագրության մեջ շեշտվում է, որ սովի հետևանքով առաջացած «թանգութեան պատճառով առազկութիւնները օրըստօրէ բազմանում են»⁸: *Շուշիից* էլ գուժում են, թե «...ալիւրի պուղը⁹ արժէ 4 թուր: Քաղաքի հայ բնակիչներից մինչև 500 ընտանիք համարեա թէ ուտեստի պաշար չունեն»¹⁰: Նույն ժամանակաշրջանում *Նոր Բայազետում* «...ալիւրի պուղը, որ առաջ ծախվում էր 50 կօպէկով, այժմ արժէ 2 թ. 60 կ. և բարձր»¹¹, *Ազուլխում*՝ «Յորենի պուղը, որ սովորաբար 40 կօպէկ արժէ..., բարձրացել է այժմ մինչև 7 թուր»¹², իսկ *Իզդիրում* «...հացը օրըստօրէ թանգանում է, կորեկի մի խավարը (30 պուր), որ առաջ արժեր 2-3 թուր, այժմ 150 թուրով չէ ճարվում: Յորենի խավարը ծախվում է 200 թուրով, միւս պաշարեղէնները դրանց համեմատ թանգ են»¹³:

Սալմաստից էլ տեղեկագրել են, թե «...հացի թանգութիւնը սովի կերպարանք է ստացել. տեղային ժողովուրդը մեծ նեղութեան մէջ է»¹⁴:

Օրինակներն այսպէս անվերջ կարելի է շարունակել, սակայն այսքանն էլ բավական է պատկերացում կազմելու սովի և անդառնալի հետևանքների մասին:

Այժմ անդրադառնանք մեր բուն նպատակին՝ այն վիմագիր արձանագրությանը, որի բացառիկ բովանդակությունը ևս հավաստում է սովի տարածման հետևանքով հացեղենի թանկության մասին: Ծիշտ է, վիմագրում բառացի չի արձարժվում սովի մասին, սակայն գնաճն անուղղակիորեն կապված է դրա հետ:

ՀՀ Սյունիքի մարզում՝ Մեղրի քաղաքից մոտ 6 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Ագարակ ավանում՝ Ծի-

նարարների փողոցում՝ Ախպերջանյանների տան մոտ, ՀՃՈւ հիմնադրամի արշավախումբը¹⁵ 2016 թ. վավերագրում է ուղղանկյանը մոտ եզրագծով արձանագիր մի սալաքար, որը, ցավոք, «պոկված» է իր բնական միջավայրից: Ըստ տեղացիների վկայության՝ բերվել է նույն շրջանի՝ միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ Վահրավար գյուղից: Վիմագիրը փորագրված է անվարժ գրչի ձեռքով, պահպանված չէ ո՛չ տողերի և ո՛չ էլ տառերի համաչափությունը: Ստորև ներկայացնում ենք ութ տողից կազմված արձանագրությունը.

Վասն 1880 դարուն / հացըն փութըն դառաւ / դասն մանէթ ուռուսաց / փող: Աստուած ազատէ, էլ չի / դեսնէք էնպէս հրաշքն: / Ես մեռնեմ, դարնամ հող, այս / գիրըս մնայ յիշատակող: Սկրտիչ / Առաքելեան Մելիք-Ախպերջանեանց:

Հրատ. **Մանուչարյան Ա.**, Հացի թանկության վիմագիր հիշատակություններ Մեղրու և Մարտունու շրջաններում, «Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան. զեկուցումների թեգեր», Երևան, 1996, էջ 51:

Տարբերություն. **Մանուչարյանի** մոտ *ազատէ, էլ չի-ի փոխարեն՝ ազատել չի, էնպէս-ի փոխարեն՝ էպէս, գիրըս-ի փոխարեն՝ գիրս, Առաքելեան Մելիք-Ախպերջանեանց-ի փոխարեն՝ Առաքելեան Մելիք-Ախպերջանեանց:*

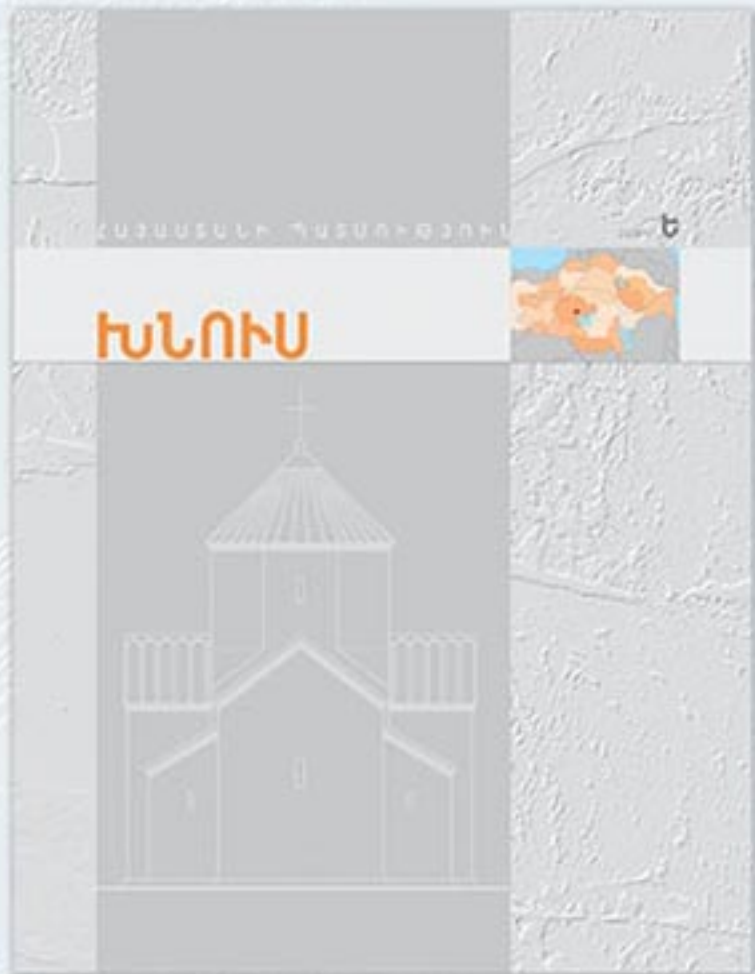
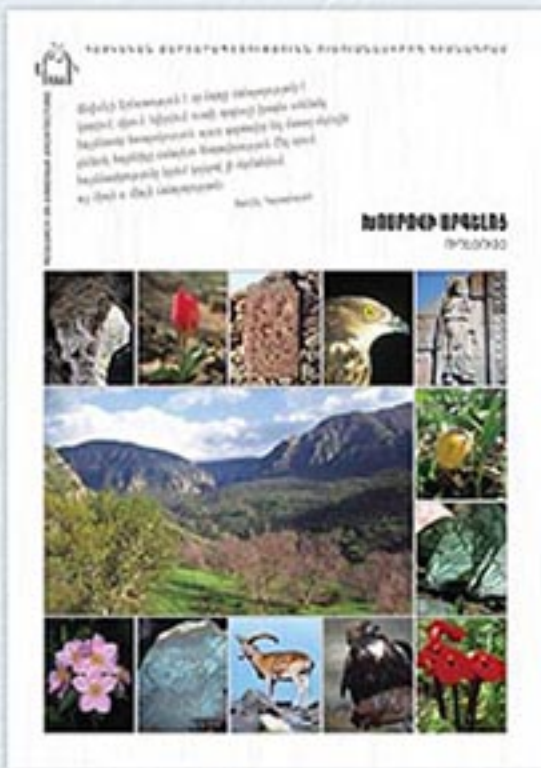
Ծանոթ. հրաշք բառն օգտագործված է անբնական, չտեսնված երևույթ իմաստով (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, Երևան, 2004, էջ 310):

Մեր խոսքն ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ այս արձանագրությունը Հայաստանի ԺԹ դարի պատմության դեպքերից մեկի՝ 1877-1880 թթ. համատարած սովի ուսումնասիրման արժանահավատ և իր բովանդակությամբ սակավադեպ «քարե վավերագիր»-ներից է:

8 «Մշակ», 1880, № 57, 4/16 ապրիլի, էջ 3:
 9 Ծանրության ռուսական չափ, որը հավասար էր 16,3 կգ:
 10 «Մշակ», 1880, № 57, 4/16 ապրիլի, էջ 3:
 11 «Մշակ», 1880, № 35, 5/17 մարտի, էջ 3:
 12 «Մշակ», 1880, № 66, 24 ապրիլի/6 մայիսի, էջ 3:
 13 «Մշակ», 1880, № 79, 14/26 մայիսի, էջ 2:
 14 «Մշակ», 1880, № 44, 18/30 մարտի, էջ 3:

15 Հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանի առաջնորդությամբ:

ՀՃՈՒՀ ՆՈՐ ՀՐԼՏԱՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնության և պատմության հուշարձաններով հարուստ Հայաստանի գողտրիկ անկյուններից են Խոսրովի արգելոցը և նրան հարակից գոտին: Այս ուղեցույցը կարող է օգտակար լինել այն զբոսաշրջիկների համար, ովքեր ցանկություն ունեն ծանոթանալու արգելոցի բուսական, կենդանական աշխարհին, երկրաբանությանը և պատմական հուշարձաններին:

«ԽՆՈՒՄ» հատորը լույս ընծայվեց Հայաստանում և Սփյուռքում հայագիտության և մշակույթի զարգացմանը մշտապես սատարած երջանակահիշատակ **Հարություն Սիմոնյանի** (5 մայիս 1921, Այնթապ - 2 սեպտեմբեր 2007, Ժենևա, Շվեյցարիա) մերձավորների սիրահոծար մեկենասությամբ:

ՇՆՈՐՀԿԿԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆՔ ՀԼՅՏՆՈՒՄ

- «Save Armenian Monuments» կազմակերպությանը
 - «Թուֆեսկյան» և «Ford» հիմնադրամների
 - ՀԾՈՒՀ հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Մարգրիտ Հախնազարյանին
 - ՀԾՈՒՀ բարեկամ Վահագն Նազարյանին
- ՀԾՈՒ հիմնադրամին աջակցելու համար

© CALOUSTE GULBENKIAN
FOUNDATION

ՏՐԱԳՈՒԹՅԱՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆ
ԳԱԼՈՒՍ
ԿՈՆՊԼԵՔՏԱՆ
ՔՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՏԱՐԱԿՆԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ՔՈՒՆԱԿՈՒՆԵՐ

ԲԳ ԿՁԱ
ՆԱԽԱՐԱՌՈՅՈՒՆ,
RAA-USA ՄԱՍՆԱԶ ՏՈՒԴ

ՔԱՅԿՎԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌԱՍՈՒՄՆԱԿՈՒԴ ՔՈՒՆԱԿՐԱՄ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2022

ISSN 1829-2003

22001 >

